

Слободан Јаковљевић

Универзитет у Београду
 Православни богословски факултет
 Београд
 slobodan.jakovljevic244@gmail.com

УДК: 322:271.222(497.11)“1937/1938”(093.2)
 271.222(497.11)-9“1937/1938”(093.2)

ПРИМЉЕНО: 22. 03. 2015.
 ОДОБРЕНО: 27. 03. 2015.

Српска Православна Црква у *Конкордајској борби* 1937. године — покушај нове синтезе (II део)

Власт је започела напад на Цркву у страначком листу Југословенске радикалне заједнице (у даљем тексту ЈРЗ) под називом *Самоуправа* у којем је објављен један чланак којим су се критиковали патријарх Вранава и његова Новогодишња беседа.¹ То је изазвало одговор Цркве, те су почеле да се штампају непотписане књижице у којима се критиковао конкордат. Најпознатије су „Примедбе и приговори на пројекат конкордата пописаног 25. 7. 1935. године“ или и „Опет о конкордату“, за чијим је аутором власт једно време трагала, закључивши на крају да је у питању епископ Платон.

Власт се трудила на сваки начин да се не сазна о чему је то причао Варнава у обраћању са амвона за Нову годину. Тако је за ширу јавност садржина беседе, барем у почетку, остала тајна. Државна штампа објавила је цензуриран говор патријархов, а из извештаја *Полиџике* могло се закључити да он није ни помињао конкордат.² Међутим, то није дуго трајало. Беседа је штампана у форми илегалног летка и дељена народу. Ево како Синиша Пауновић, сведок велике већине догађаја и *Полиџикин* репортер, сведочи о овом догађају: „Међу онима који су још брже мрака почели хрлићи у храм била је права војска омладине која се рејко кад видела у њоликом броју. И свако се трудио да заузме што ближе место амвону са која се знало се да ће говорити, нико други до патријарх ... У почетку је била права црквена тишина али што је време одмицало јављао се све осетливији жајор ... Највиши жајор јавио се када су полицајци покушали да заведе ред у цркви ... Уљеша Јелић поштојакон Саборне цркве пришао је двојици полицајаца и наредио им да се сместа удаље из цркве ... Тачно у дванаест сати двери су се отвориле и изашао је патријарх Варнава.“³ Патријарх је у беседи, између осталог, рекао следеће: „Ево свиће нам Нова Година. Ја дих желео да вам је честивијам. Но не знам како да вам је честивијам када видим мрачне облаке ... Боље ћете ме ра-

¹ В. Ђ. Мишина, *Варнава — патријарх Српски*, Београд, 2009, 180.

² В. Пузовић, „Патријарх српски Варнава“, 286.

³ С. Пауновић, *Кад су летице камилавке*, Чачак, 2006, 52.

зумећи кад вам кажем наши власни одржици су изгубили и њамећ и њошћење ... Праве њакћ са црном националом и њушћјају ову да до сржи заѡрује наш здрави свейосавски национализам ... А ја као ѡрви слуѡ Божји и наследник Свейѡѡа Саве и мучених Паѡријараха срѡских вичем вам свима: На окуѡ срѡски народе! На окуѡ не ѡрошћив наше браће друѡе вере или друѡе народно-сѡи, неѡ ѡрошћив безумља и коруѡице.“⁴ Говор је преношен преко радија, али је прекинут. Сачуван је стенографски у целости и већ сутрадан је био штампан у стотине хиљада примерака и као летак дељен по земљи. Тиме је борба против конкордата доведена до усијања.⁵ Да су односи затегнути до крајњих граница потврђује и чувени *неми сусреш* кнеза Павла и патријарха Варнаве 24. јануара 1937. године, приликом прославе педесетогодишњице Срѡске краљевске академије. Тада је кнез Павле прошао поред Патријарха не поздравивши се са њим.⁶ Видећи да цензура не даје резултате и да се народ узбудио и подигао, Стојадиновићу је остало само да гаси ватру. Због тога је иницирао састанак са Светим архијерејским синодом на коме је замолио за могућност обраћања. У својим *Мемоарима* сведочи да је говорио о томе како он није саставио спорни конкордат већ га је затекао, затим да се овим законом сређују односи са Ватиканом, изједначују вероисповести, али и да је превасходни разлог смиривање сепаратизма Хрвата: „*Тон моѡ ѡвора био је ѡмирљив али уједно и одлучан у ѡѡледу намере да конкордаѡи сѡроведем кроз Парламентѡи. Једини у цивилном оделу међу ѡридесетѡак манѡиѡја ја сам чудно одударао на ѡѡм скуѡу црквених великодѡстоѡјника. Моје излаѡање је било саслушано у леденој ѡишини. Ниједан знак одобравања није се чуо. Имао сам уѡисак да нисам усѡео да раздијем већ сѡворено мишљење. Одлука је била ѡала још ѡре неѡ шѡѡ сам ѡочео да ѡворим. Никаква арѡументѡација није ѡу ѡмаѡала. Конкордаѡи је био осуђен и није му било сѡаса.“⁷*

Скупштинске расправе

Разматрање Законског предлога о конкордату започето је у Скупштини 8. јула 1937. године. Председник владе Милан Стојадиновић је претресање овог предлога отворио говором који је започео причом о три прстена,⁸ ко-

⁴ АЈ, фонд 102/7–18, Беседа патријарха Варнаве на Нову годину 1936–1937.

⁵ С. Пауновић, *Кад су лећеле камилавке*, 57.

⁶ В. Пузовић, „Патријарх српски Варнава“, 286.

⁷ М. Стојадиновић, *Ни раѡи ни ѡакћи*, 482.

⁸ У тој причи Саладин разговара са једним Јеврејином трговцем о томе која је вера истинита, претећи да ће му, уколико не да задовољавајући објашњење, одузети живот. Овај му одговара кроз причу о три прстена. Наиме, отац је имао три сина и није знао како да им подели наследство, те ја зато наредио да се направи прстен скупѡцен и прекрасан и да ће онај који га буде имао бити пуноправни наследник. Међутим у тајности је дао да се направе још два идентична прстена. Сва тројица су добили прстен, али су цео живот провели дока-

јом је желео да покаже сличност трију водећих религија у Краљевини Југославији. Напоменуто је додавање једног члана у конкордат којим би се по аутоматизму све ове повластице које добија Римокатоличка црква признале и осталим законом признатим верским заједницама у Југославији (наравно у оквирума њиховог верског учења). Нарочито је нагласио сепаратизам Хрвата као главни разлог за усвајање конкордата: „*Какво би њек стїраховиїио оружје дали у руке хрваїским сейаратїистїима који живе у иностїранстїву да одјаве целом светїу: Народна скупштинїна је одбила конкордатї ... рећи ће они нема їравде у Јуїославији.*“⁹ Мудро се позвао и на то да он није творац овог пројекта, већ да га је наследио од Богољуба Јевтића, напомињући да се на тој меници налазе многи други потписи: Богољуба Јевтића и Николе Пашића, али и Петра Живковића (ово је нарочито било упућено Југословенској националној странци). Посебно се осврнуо на Нишку декларацију од 7. децембра 1914. када је свих 113 посланика предвођених Николом Пашићем гласало за конкордат.¹⁰ Ово питање је у Скупштини у мањем обиму начето још у марту 1937. године када је споменуто на расправи о буџету. Највећи, али и најжешћи критичари овог законског предлога од народних посланика били су Коста Кумануди, Воја Јањић и Ристо Грђић. Четрнаестог јула сазвана је седница Скупштинског одбора за конкордат. Овај Одбор је основан на иницијативу Милана Стојадиновића и имао је 21 члана. Председник је био Воја Јањић. *Полиїтика* је о овом догађају извештавала на следећи начин: „*Данас је одржана седница одбора за їроучавање конкордатїа їод їредседништинївом ї. др Воїслава Јањића. Седници су їрисусїтовали їредседник министїарскої саветїа ї. Сїојадїновић и министїар їравде ї. Нико Судобїић. Члан одбора ї. Милан Банић је їредложио да се расїрава одложи док се здравље Њеїове Светїостїи не їобољша. Тај їредлої је одбачен веїином їласова. Затїим је їрочїїтана 221 молба из народа од црквених оїштинїна који їраже да се конкордатї не їрихвати.*“¹¹ У извештају од 15. јула *Полиїтика* доноси текст под наслов: „У скупштинском одбору конкордат је изгласан са 11 према 10 гласова“¹², док наслов текста од 16. јула у вези са овим проблемом гласи: „Са 12 против 9 гласова конкордат је дефинитивно изгласан у скупштинском одбору“.¹³ За конкордат су гласали: Артур Махник, др

зујући ко је наследник. Никада нису разрешили ко је у праву. Према легенди, Саладин је био задовољан и пустио је Јеврејина. („Експозе Милана Стојадиновића у скупштини од 8. јула 1937 године“, *Самоуїрава*, (Београд), 1937, 5–6)

⁹ *Истїо*, 13.

¹⁰ *Истїо*, 14–19.

¹¹ „Скупштински одбор за конкордат започео је синоћ дискусију о конкордату“, *Полиїтика*, (Београд), 14. јул 1937. године, 5.

¹² „У скупштинском одбору конкордат је изгласан са 11 према 10 гласова“, *Полиїтика*, 15. јул 1937. године, 3

¹³ „Са 12 против 9 гласова конкордат је дефинитивно изгласан у скупштинском одбору“, *Полиїтика*, 16. јул 1937. године, 4.

Миле Мишкулин, Вјекослав Милетић, Жика Димитријевић, др Јуре Коце, Лука Костренчић, Михаило Љешевић, Михаило Лукарчевић, Љуба Пантић, Антон Видец, Карло Гајшек и Часлав Никитовић, а против: др Војислав Јањић, др Коста Кумануди, Василије Јовановић, Мита Димитријевић, Велимир Јојић, Милан Банић, Иван Јанчић, Јосип Цветић и Иван Прекоршек.¹⁴ Један глас у корист конкордата повећао се због одсуства архимандрита Никона Лазаревића, чија је замена из ЈРЗ-а гласала за овај документ. О гласању у Одбору за конкордат Стојадиновић се присећа на следећи начин: „*Највећу њажњу изазвало је држање ѿројице свешћеника чланова нашеј клуба. Први се изјаснио архимандрит Никанор: „Пројив“. Марко Ружичић је одолео и скоро нечујним гласом рекао „За“... Сви ѿрисујни ѿрашили су са најѿиошићу ѿок овој уздудљивој гласања које је имало да ѿслужи иако не сасвим ѿузда-но, као индикација о односу снаја у скујшићини.*“¹⁵ Занимљиво је приметити да се име Марка Ружичића¹⁶ нигде не спомиње у списковима гласања за и против. Он је гласао касније за конкордат. Није јасно зашто Стојадиновић нетачно приказује ову епизоду. И следећи део у његовим *Мемоарима* није баш најјаснији. Наиме, он говори о гласању у смислу да је конкордат оборен са 11 за према 10 против и то пресудним гласом Воје Јањића. Ниједне новине ни извори не говоре о оваквом сензационалистичком обрту. Видели смо у претходним редовима да је гласање одржано два пута и да је оба пута конкордат прошао, тако да ове епизоде из Стојадиновићевих *Мемоара* остају нејасне. Воја Јањић је, заједно са архимандритом Никоном, неколико дана након гласања искључен из ЈРЗ-а.¹⁷

Након овога, 19. јула започела је дебата у Скупштини. Дебату је пратио, како *Полићика* извештава, незапамћен број домаћих и страних новинара, а публика је у масама тражила улазнице. Посланици су дошли много раније него што је требало. У 10:30 зазвонило је скупштинско звоно. Први је дебату отворио др Миле Мишкулин који је рекао: „*Мени се чини да нисте изабрали ни згодан моменат ни добар ѿредмеј да ујединише своје снаје и да срушише рашићификовање овој конкордаћа. Нисте изабрали моменат, јер када би вам усјело, ујамићише ѿследице би биле мнојо ѿоре и катишћирофалније нејо шћо ви желише.*“¹⁸ У наставку је министар правде изложио свој експозе. У име Независног клуба говорио је г. Војислав Гаћиновић, који је нарочито

¹⁴ Исто.

¹⁵ М. Стојадиновић, *Ни рај ни ѿакј*, 480.

¹⁶ Овај свештеник је као парох службовао у епархији Шабачкој. Одредбе конкордата брањено је чињеницом да оне у главном рећулишу ѿравни ѿоложај браће Хрваћа, те да не треба правити тешкоће брајској хришћанској цркви у развоју. (N. Žutić, „Vjerski liberalizam i jugoslavenstvo patrijarha Varnave i Konkordatska kriza 1930–1938“. *Istorija 20. veka* 2/2012, (Beograd), 70). Због својих ствова завршио је на црквеном суду, како ћемо и видети у наставку.

¹⁷ „Искључена poslanca iz JRZ kluba“, *Delavska Politika*, (Maribor), 21. julija 1937. godine.

¹⁸ М. Мишовић, *Затињена историја*, 61.

истакао проблематику мешовитог брака у конкордату и најавио да ће Независни клуб гласати против. Затим је говорио г. Павао Матица који је бранио конкордат, па Коста Кумануди итд. Мењали су се говорници за и *јрошив* као на траци, када је у ионако већ усијаној атмосфери улетео посланик Српско Вукановић и рекао: „*Ви овде расјрављате о конкордату а њолицја убија мирне грађане.*“¹⁹ У наставку дебате наредних дана било је напето због догађаја код Саборне цркве, а присуство новинара и интересовање свих за дебатом било је незапамћено. Председник Скупштине је често морао да прекида седнице због заједљивих дуела и честих упадица, али и да одржава састанке са шефовима посланичких клубова. Расправа је завршена баш у ноћи између 23. и 24. јула када се упокојио патријарх Варанава²⁰ и то тако што је **167 посланика гласало за, а 129 против** конкордата. Дакле, документ је прошао Скупштину, а следећа етапа је била да се изнесе пред Сенат.

Крвава литија

Расправа о конкордату започела је 19. јула, када је било заказано молепствије за здравље Патријарха са литијом кроз главне београдске улице. Свети синод са митрополитом Доситејем на челу објавио је властима литију на време и назначио сат поласка, као и улице којима ће проћи: кренуће у осамнаест часова од Саборне цркве, ићи ће улицама Краља Петра, Кнез Михаиловом, Теразијама преко Славије, а завршиће код Савиначке цркве. Полиција је додуше покушала да онемогући литију, али када је митрополит Доситеј показао управнику града листу националних и верских удружења која ће учествовати, он је попустио одбијајући понуђену маршруту кроз главне, већ је захтевао да прође споредним улицама.²¹ Поред епископа Шабачког Симеона, епископа Платона и Саве Трлајића и свештенства, учествовали су и политичари опозиције, као и националне организације (Соколи, Четници, Народна одбрана).²² По изештају извесног Михајловића (за кога нисам утврдио ко је, будући да је само преко извештаја дописано руком „Написао Михајловић“), још је за време молепствија у Саборној цркви полиција била у приправности: „*У околним улицама (Бојојављенској,*

¹⁹ Исто, 63.

²⁰ Патријарх Варнава се упокојио у до сада неразјашњеним и прилично сумњивим околностима. Пошто би свака детаљнија анализа одузела превише простора, упућујемо на досадашње радове: П. Пузовић, „Последњи дани патријарха Варнаве“, *Бојословље*, св. 2, (Београд), 2012; В. Ђ. Мишина, *Варнава — њајријарх Српски*, Београд, 2009; М. Мишовић, *Затјамњена историја (Тајна њесјаменија краља Александра и смрти њајријарха Варнаве)*, Београд, 1994; Р. Радић, *Животи у временима — њајријарх Гаврило (Дожић)*, Београд, 2011.

²¹ С. Пауновић, *Кад су лејтеле камилавке*, 77.

²² N. Žutić, „Vjerski liberalizam i jugoslavinstvo patrijarha Varnave i Konkordatska kriza 1930–1938.“, 72.

краља Петра, Грачаничкој, и кнез Михаиловој) примећене су групе жандарма писара и аенаша. У самој порти Саборне цркве било је доста света који није могао да стигне у цркви ... У порти сам примећујем од познатијих и др Милана Гавриловића, др Смиљанића, др В. Јањића.²³ Када се молествије завршило, београдском намеснику је пришао униформисани полицајац и доставио му одлуку којом се литија забрањује и наредио му да то прочита пред аудиторijумом. Међутим, чим је овај покушао да чита разгневени народ је почео да протестује узвикујући: „Доле конкордaи!“ Упркос забрани, литија је кренула. По сведочењу Михаиловића у њој је било 40–60 свештеника и око 30 рипида.²⁴ Међутим, једва да је литија учинила неколико корака, кад ју је на изласку из порте дочекао снажан кордон жандарма, тако да је добар део народа остао у порти. Настало је гурање и комешање. По сведочењу Синише Пауновића, који је био и директни учесник литије, са жандармске стране зачули су се повици: „Найрај, литија је забрањена... Одбиј“, „ Ми идемо мирно у литију. Пустите нас да наставимо ићи!-јавио се владика др Симеон Спанковић“, „Найрај кад вам говоримо... Молимо вас јосјодо епископи, вратите народ у цркву, не присиљавајте нас да уопредимо силу“, чуо се помирљиви глас од стране представника власти.“²⁵ Одједном, кордон као да се повукао, па је народ из порте нагнуо са радосним усклицима: *Найрег!* Међутим, одмах после тог првог пробоја наишли су на други кордон жандарма који се појавио буквално ни од куда. То је био други одред који се скривао по околним двориштима. По сведочењу Стевана Бурђевића, пароха чукаричког, такође учесника литије, после десет корака жандармерија постаје агресивна, што изазива револт и противакцију како код верних, тако и код свештенства. Заједничким снагама кордон је формално пробијен. Код трећег кордона „ја бејаш са леве стране и ухватио за ње у својој узрујаности жандармеријској каетана (доста сувоњав, висок) и ишам га: „Да ли те је српска мајка родила“ на шта ме један наредник одјурне тако да сам гао и одерао чакшире које сам оставио као корис деликати ... Дужности ми је најоменути да је непосредно поред мене био и др В. Јањић, мени са леве стране, када га је жандар ударао што ми је и дало повода да се заборавим и као свештеник у одежди испушим пролив бесних најамника.“²⁶ Међутим, нова појачања жандарма пристижу, борба достиже своју кулминацију код Народне банке. Црквени барјаци су обарани, а свештеници се бране крстовима. Михајловић пише: „У 5:50 сви певају химну, док жандарми наваљују на њублику. Одмах затим стиже наређење

²³ АЈ, фонд 37/23–226, Шта се догодило поводом покушаја да литија прође кроз Београд после молествија за оздрављење Њ. Св. Патријарха Варнаве, извештај Г. Михајловића.

²⁴ Исто.

²⁵ С. Пауновић, *Кад су лешеле камилавке*, 82.

²⁶ АСАС, Кутија 2/378, Извештај српске православне парохије при храму св. Великогученика Георгија на Чукарици о догађајима код Саборне цркве, 11. август 1937. године.

да жанрдарми расшерају масу. У шом шренушкуну ъојављује се чеша од че-шрдесет јандарма који јуре шрема маси. Пада команда: У сшрелце! Они скидају ъушке сшављају нож на цев и јуре. Један од шисара виче усшуй: „Немојше ъуниши ъушке.“ Жандарми чисше шросшор. Народ је расшурен, али добар део је још увек на улици. За време ѡжве неколико каменца је бачено на жандарме, али се у једном шренушкуну др Смиљанић окренуо и викнуо: „То немојше чиниши. Ми нећемо борбу шрошшиву наших. Хоћемо само лишију!“²⁷ У овој општој гужви и метежу падали су ударци са свих страна и тада је повређен и владика Шабачки Симеон. Пауновић сведочи: „Чула се команда: „Палицом“! — и шрви размахне својом шалицом ейискоја Сшанковића ѡ мишири, а онда и шеовој најближеј шрашиоца ейискоја сремској Саву Трлајића ... Већ шри шрвом ударцу владика Сшанковћ се заведе и шадне. Владика се сшусши за миширом и некако усше да је у лешу ухватиши, и враћа је себи на шлаву. Али само шшо је сшавио миширу сшиже ша нови ударац. Овоја шшша ѡшодио ша је изшледа неше исшод ува. Од овој ударца шолешео је и он на калдрму али овоја шшша окрвављен... Као да су за шренушшак заборавили да су у шрошшивничким шшборима, са обе сшране су шолешели рањенику у шомоћ ... Међушшм, рањени владика је на ошшше изнашађење свих шоново усшшо и насшавио да ошшма шросшор шрема кнез-Михајловој улици. И када је изшледало да ше усшеши, да ше цела лишија избиши на шешалишише и шомешаши се са омладином, која је како се касније сазнало и сама чшшав саш шокушавала да се са друше сшране шридружи лишији, на лицу месша нашао се и начелник шолицје Драшмир Јовановић и без оклевања командовао: „У месо! Боди!“²⁸ Изгледа да су неколико тренутака владали неодлучност и неверица и са једне и са друге стране када су чули ову команду. То је искористио владика Симеон и покушао поново да прокрчи пут, но овога пута је поново примио салву удараца палицом тако да се онесвестио. Народ га је на рукама изнео из гужве да би му била пружена прва помоћ у Патријаршији, а након тога је одвезен у приватни санаторијум „Живковић“ на Врачару. У извештају лекара поменутог санаторијума, Владислава М. Богдановића, који је епископа прегледао, упућеног Светом архијерејском синоду стоји следеће: „Десни обрз је крвав, Крв је свежа и шолако цури из једне ране –ескориације — исшод десној ока, сшолни шшо величине око 15х6 мм. На корену носа свежа ескориација величине 3х10 мм. При шрешледу: болесник ошешано и исшрекидано дише, шшши се, шшлс убрзан. Болесник је узнемирен, шовраћао ... Мишшења сам да је Шешово Преосешшшенсшво ейиској шабачки Г. др Симеон Сшанковић шовређен шо шлави и шрудном кошу шшшшм орућем из шейосредне близине. Повреде

²⁷ АЈ, фонд 37/23–226, Шта се догодило поводом покушаја да литија прође кроз Београд после молепствија за оздрављење Н. Св. Патријарха Варнаве, извештај Г. Михајловића.

²⁸ С. Пауновић, *Кад су лешеле камилавке*, 84–85.

су сīаре једва један час. Све ѿвреде су изазвале мањи ѿошрес мозіа“²⁹ Убрзо након што је епископ Симеон однесен у санаторијум литија је дефинитивно разбијена. До осам сати увече поједине групице су спорадично правиле нереди, а сама литија се касније изврнула у бучне демонстрације против режима. Како сведочи Синиша Пауновић, у тим демонстрацијама болесни патријарх Варнава и конкордат били су готово заборављени, а тек овде-онде поменула се Крвава литија.³⁰

Реаговања на Крваву литију

Реаговања на догађаје код Саборне цркве била су различита. Власт је протурала своју причу о поменутих догађајима, трудећи се да се ван Београда што мање зна о сукобу народа и жандарма. Неки од посланика Народне скупштине су се исте вечери писмено обратили председнику Синода, митрополиту Загребачком г. Доситеју, и рекли следеће: „Овога часа сазнали смо за зверски напад ѿолиціе на ѿрвосвешћенике Православне цркве и вернике, међу којима је било чак жена и деце. Уз наша осећања највећеі оіорчења и інушања на шакав безумни ѿосіуіак властіи, молимо вас да іримііе наше дубоке изразе оданостіи и симіаіііе.“³¹ Од осамнаест потписника успео сам да разаберам следеће: Секулу Режевића, К. Димитријевића, Мустафу Мулачића, Миливоја Исаковића и Милована Лазаревића. Ристо Грђић, народни посланик у Скупштини, обратио се писмено Милану Стојадиновићу, као онај који је присуствовао дешавањима код Саборне цркве, жаљећи се на повређен имунитет неких посланика приликом овог догађаја.³²

На ове догађаје није остала имуна ни страна штампа. Тако, рецимо, британски Дејли мејл (Daily Mail) доноси чланак под насловом „Напад бајонетима на пет хиљада људи“ или Дејли телеграф (Daily Telegraph) „Епископ ударен пендреком приликом напада полиције“, те углавном бацају нагласак на полицијско насиље.³³ Погледајмо неке изводе. Дејли телеграф извештава: „Раіі између цркве и државе, изазван одлуком і. Сііојадиновића да уіуши оіозицију националне цркве іроііив конкордатіа издио је вечерас у сценама жучностіи и крвоіроліћа на деоірадским улицама. Полиција је извршила напад на лііііу, лііііја се сасііојала од 5000 људи іііг.“³⁴ а Дејли

²⁹ АСАС, Кутија 2/394, Извештај др Владислава М. Богдановића упућен Св. арх. синоду поводом стања шабачког епископа др Симеона Станковића, 19. јул 1937. године.

³⁰ С. Пауновић, *Кад су лешеле камилавке*, 87.

³¹ АСАС, Кутија 2, Писмо које су упутили представници Народне скупштине Синоду поводом догађаја код Саборне цркве, 19. јул 1937. године (нема броја).

³² АСАС, кутија 2/402, Писмо народног посланика Ристе Грђића Предсенику владе М. Стојадиновићу, 20. јул 1937. године.

³³ *Исііо*.

³⁴ АЈ, фонд 305/23-48-50, Билтен шефова опозиције.

хералд (Daily Herald): „Сва звона у црквама у Јуџославији звоне док се народ у црквама моли да њев Божји њадне на владу... Велика ѡуча беснела је са-тима... Крстїови су били исцїрїнутїи из руку свештїеника и бачени њод ноїе, а црквене засїтїаве ѡцеїане у ѡарчиїе.“³⁵ Наводимо и навод француског листа Еко де Пари (Eco de Paris) који о поменутих догађајима извештава на следећи начин: „Београд је у ѡисадном сїању ... верски раїи између државе и владе дошао је до изражаја у ѡризорима нечувено насилним који су се од-иїрали ѡо деоїрадским улицама... Полиција је изненада најала ѡворку и ѡокушала да сїречи ѡролаз лиїији ... Шабачки еїиской ударен је од сїїране једної ѡолицајца. Верници су та крававої огнели у Саборну цркву ... Неколико ѡосланика који су ѡрисусївовали молейсївију у Саборној цркви оїишли су одмах у скуїшїину, иде се већало о конкорадїу и извесїили своје друїове о ѡоку сукоба. Тада се развила неоїисива їалама. Седница је ѡрекинута док су мноїи народни ѡосланици оїорчено довикивали минисїрима: „Издајице и кукавице, ви сїїе увредили крстї.“³⁶

Што се тиче власти, она се на све начине трудила да се ефекти „Кржаве литије“ што мање осете ван Београда. Лист *Време*³⁷, иначе у власништву Стојадиновићевог брата, изнео је своју верзију поменутих догађаја који су дијаметрално супротстављени свему до сада наведеном. Укратко, овај лист сведочи да су још пре почетка молепствија свештеници делили лет-ке уперене против државе. Овај скуп је, по *Времену*, представљао чисто политичку демонстрацију, јер је међу грађанима било доста комуниста и левичара. Након молепствија, поворка на челу са свештеницима кренула је из Саборне цркве, а онда су жандарми покушали да одвоје свештенство из остале масе, не користећи притом никакво хладно ни топло оружје, већ само своју снагу. Међу присутнима нарочито су били насилни посланици, а г. Јанић би се могао издвојити као један који је тукао жандарме. Мало

³⁵ *Исїо*.

³⁶ АЈ, фонд 305/23–48–50, Билтен шефова опозиције.

³⁷ Лист *Време* основан је 1921, а први број је изашао децембра исте године. Оснивач је био Коста Луковић, а уредник Бошко Богдановић, каснији шеф и заменик шефа Централног пресбиороа. Изгледа да је лист основан по изричитој жељи краља Александра као нека врста замене за *Полиїику* и да га је финисирала држава. Лицитациом од 7. фебруара 1936. године лист је прешао у руке Милана Стојадиновића. Он није био посредни власник листа, будући да су акционари били чланови његове породице и пријатељи. Његов млађи брат је био новинар и од почетка је имао активну улогу у самом листу. Директор је био Станислав Краков. Утицај председника Владе на ово гласило био је несумљив и пресудан. Он је свакодневно прегледао текстове, редигавао чланке, увиднике, па чак и фотографије. Стојадиновићев утицај ојачан је формалним постављањем његовог брата Драгомира на место директора, после смене Кракова. Када Бојан Симић говори о *Времену* и његовом персоналу и просторијама, стиче се утисак да је лист био веома јак и моћан. Лист је поседовао четири спрата у Дечанској улици, три стална фотографа, чак 18 телефонских линија. Фактички је непрекидно радио све време, нарочито у времену конкордатске кризе када су сарадници задржавани до 2–3 сата по поноћи. (Бојан Симић *Проїаїанда Милана Сїїојадиновића*, 131–133)

касније, ни свештенство се више није устручавало, почели су физички да нападају жандарме и да их гађају каменицама, као и остало грађанство. Међу жандармима је било и повређених, иако они нису никога физички нападали, нити користили било какво оружје. Међу масом се зачуло да је повређен владика Симеон. Владика је убрзо одвезен у санаторијум на преглед, док су за њим свештеници узвикивали: „*Народе, раздојници и убице, удише ти владика!*“³⁸ Благодарећи тактичној и благовременој интервенцији органа, ред и мир у престоници васпостављени су за врло кратко време, без употребе хладног и топлог оружја. Повређених од стране грађанства нема.³⁹ Владика Симеона прегледао је доктор који је констатовао да има болове у грудима, што је последица стреса. На његовом лицу била су видљива два црвена белега, а они су могли настати тако што је неко случајно гурнуо Владика или се он сам повредио крстом који је носио. У сваком случају, сматра *Време*, то није могло настати од жандармске палице.

У Скупштини се на ове догађаје гледало у том правцу да је црква искоришћена у политичке сврхе и да ту није био посредник конкордат, већ жеља опозиције да дође на власт.⁴⁰ Стојадиновић је поред предузетих мера око штампе дао и прецизна упутства бановима како да се понашају и на који начин да извести народ у повереном им подручју о догађајима код Саборне цркве. Тако, на пример, у извештају Приморске бановине читамо следеће: „*Извештај Господина Министра унутрашњих послова о догађајима пред саборном црквом и демонстрацијама у вези са конкордатом у Београду, био је примљен од овдашње иучанства врло добро, као њихово реалан и објективан, па се јавно одало признање оцима безбедности, који су у њим догађајима уредовали њихово и њихово.*“⁴¹

Занимљиво је како о овим догађајима пише Стојадиновић у својим *Мемоарима*. У почетку он говори о поворци од неколико стотина људи и да су ред и поредак у литији успостављени за неколико тренутака, што се не слаже са осталим извештајима. Што се тиче повреда владике Симеона, Стојадиновић каже како је његов брат Драгомир, власник листа *Време*, послао у санаторијум свог новинара који се представио као дописник *Јунајтед преса (United Press)*. Тада је, по њему, Владика на питање да ли је повређен, изјавио: „*Ама брате нисам повређен настала је њува и неко ме је гурнуо па ми падоше наочари, када сам се сагнуо да их дохватим ојет ме је неко гурнуо и оборише мишу са главе. У пагу се искривио крстић.*“ „*Је ли вас неко повредио ујет је Грдијан (новинар Времена). Не није нико само*

³⁸ „Фама око случаја епископа Симеона Станковића“, *Време*, (Београд), 23. јули. 1937, 4.

³⁹ *Истио*.

⁴⁰ *Истио*.

⁴¹ АЈ, фонд 37/49–375, Месечни извештај Приморске бановине са седиштем у Сплиту о политичкој ситуацији и кретањима у месецу јулу 1937. године, 10. август 1937. године.

су ме љурали и мували. Кад је Грдијан хтјео да најрави снимак, др Светја Живковић се усљротивио и захтјевао да се владика скине и лејне у кревети, да би сјвар добила драматичан изјлед. Владика се љутио и бунио: „Осјтавише ме децо не шерајше шећу са мноу, шјаа ћу ја у кревету здрав? То је љошребно ради сјране јавности, навалјивао је др Живковић.“⁴² И тако је новинар направио такав снимак, али наводно Стојадиновић није дозволио брату да се то објави не желећи да потпирује сукобе. Овај извештај делује просто невероватно и смешно у односу на сведочења људи који су били на лицу места. Делује невероватно да би се др Живковић и епископ Симеон овако понашали пред сјраним новинарем који је лако могао до танчина да објави баш све како је видео. Постоји много других извештаја обичних грађана који су учествовали у литији и који говоре управо супротно. Тако, на пример, Зорка Беловуковић, из Улице Милоша Великог 53, сведочи: „На дан литије била сам у нейосредној близини љравославној свештјенсјва као очевидац јнусних недела. Тврдим да су љолицјски орјани, као и жандармерија најали и шукли како љрађансјво шјако и свештјенсјво. Видела сам када су ејсикоја шабачкој на рукама унели у љаширијаршију ... Видела сам када су љоцејали црквени дарјак.“⁴³

Епископ Платон Јовановић и Конкордатска криза

Епископ Платон (Јовановић) је уз владика Николаја (Велимировића)⁴⁴ имао пресудну улогу у целој Конкордатској кризи. У том периоду јеромонах Платон се налазио на месту управника Манастирске штампарије у Сремским Карловцима. О његовом учешћу у борби писаном речју у време Конкордатске кризе нарочито сведочи Љубомир Дурковић-Јакшић у својој књизи која се појавила већ 1941. под називом *Плаћон Јовановић ејсикој Бањалучки*, где између осталог каже: „У шим шешким данима еј. Плаћон се нашао на љоложају који му је најдоље одјоварао. Био је ујравник манастирске шјамјарије у Сремским Карловцима ... Из шјамјарије изношени су љакети за љакетима одшјамјаној мајтеријала који се расјурао и са њим обавешјаван народ о љравом сјању љо конкордатском љишању ... Шјамјао је љрошив конкордатја дрошуре чланке и лејке. Оно шјо му није дозвољавала влада он је својом довиљивошћу лејално шјамјао. Неке дрошуре и лејке љодметјао је шјамјарији које су биле уз владу, најример шјамјарији ‘Време’ која је највећу борду водила у користи конкордатја. Ово

⁴² М. Стојадиновић, *Ни рай ни љактј*, 485.

⁴³ АСАС, кутија 2, Изјава Зорке Беловуковић поводом догађаја код Саборне цркве, 22. 7. 1937. године (нема броја, писано руком).

⁴⁴ За више о улози светог владике Николаја у Конкордатској кризи види наш рад: С. Јаковљевић, „Конкордатска криза у Жичкој епархији 1937. године“, *Зборник радова Народной музеја у Чачку* ХLI, (Чачак) 2011, 137–151.

је збуњивало јавности истиа шћамјарија шћамја за и йројив конкордајиа .⁴⁵ Писао је под разним псеудонимима као *Небојша*,⁴⁶ *Сћари Небојша*, *Сћ. Бојољуб*, *М. Бојољуб*, *Флавијан* итд.⁴⁷ О псеудониму *Небојша* имамо опречне податке. Радмила Радић сматра да се под њим крио Синиша Пауновић, новинар *Полићике*, што он и сам сведочи у својој књизи *Кад су лешеле камилавке*, наводећи да је псеудоним преузео од Војислава Јањића који је поседовао листић истог имена и који се јавно хвалио да је он *Небојша*. Дурковић-Јакшић наводи да се иза овог псеудонима крио епископ Платон. Биће истина да су то „друго име“ сви они користили, нарочито ако узмемо у обзир претходно сведочанство да је епископ Платон често збуњивао јавност својим лецима, користећи разне псеудониме и објављујући чак неке летке са знаком штампарије *Времена*, а сем тога и чињеницу да се у том периоду појављивао читав дијапазон летака под сличним псеудонимима а писаних различитим стилем. О јачини такозваног рата лецима у том периоду сведочи и извештај Манастирске штампарије у Сремским Карловцима који је епископ Платон упутио Сетом архијерејском. синоду поводом наплате за штампање разних брошура и тисканица и то у суми од 97. 677 динара. Ту он наводи шта је све штампано од летака и у коликом броју, а ради се о импозантним цифрама: „40.000 брошура СРПСКО-ХРВАТСКИ СПОР (23320 ДИН.); 40.000 КОНКОРДАТ ИЗМЕЂУ СВ. СТОЛИЦЕ И КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (23320 ДИН.); 40.000 летјака БРАТЕ СРБИНЕ! (3.200 ДИН.); 55.000 брошура „И ОПЕТ О КОНКОРДАТУ“ (38250дин); Трошкови експедиције йошћом, железницом, йренос у Београд ийд. 9587 динара ... Овај извешћјај је сћројо йоверљив и служи за йравдање йорње суме. При исћлаћии истии ће се унишћийии у дућликайу йри овој шћамјарији, а за овај йримерак ће одлуку донейи Св. Арх. Синод.“⁴⁸ Сви ови подаци сведоче о активности и ажурности како епископа Платона, тако и штампарије под његовим руководством. До овог извештаја смо успели да дођемо, али сигурно да постоје и други који су можда и уништени или можда још нису пронађени.

Не можемо а да не поменемо и чувену брошуру *Православна крвава лићија* чије је ауторство и дан-данас неразјашњено. Као аутор се званично

⁴⁵ Дурковић-Јакшић Љубомир, *Плайон Јовановић, ейиской Бањалучки*, Едворт 1978, 121–122.

⁴⁶ Радмила Радић наводи да се иза имена „Небојша“ крио новинар *Полићике* Небојша Пауновић (Радмила Радић, *Гаврило Дожих: Живој у временима*, 179), што је несумљиво грешка. Претпостављамо да мисли на Синишу Пауновића, писца мемоара „Кад су летеле камилавке“. Међутим, владика Сава сматра да је у питању епископ Платон, чије мишљење и ми усвајамо.

⁴⁷ Дурковић-Јакшић Љубомир, *Плайон Јовановић, ейиской Бањалучки*, 122.

⁴⁸ АСАС, кутија 2, Извештај манастирске штампарије у Сремским Карловцима од 24. фебруара 1937. (не пише број документа, само: *йоверљиво*).

наводи Воја Јањић. Међутим, овде поново имамо троугао: Воја Јањић, Синиша Пауновић, епископ Платон. У својим списима Пауновић тврди да је он аутор поменуте брошуре и детаљно објашњава како је дошло до тога, док блаженопочивши владика Сава сматра да је писац брошуре заправо Бањалучки епископ Платон. Пауновић сведочи да се Јањић један дан јавио у канцеларији *Полиџике* са причом како он (Јањић) пише за билтен *Недојша*, иако смо ми, како каже, знали ко то заправо ради (епископ Платон). „Ала лаже њој“ рекао је *Ридникар* (уредник *Полиџике*) када је Јањић оџишао. „Слушај Владо имам једну сјајну идеју у вези оноја шџо смо њоворили да њоверимо Синиши да најише! Шџа мислиш? Да сџавимо као издавача шџамџарију Време, а ауџора Недојшу! Поџоџово ако џо Силе (мисле на Пауновића) најрави мало џоџовски, он зна све џе црквене и верске изразе и звања. Одлично си се сеџио! Еџо џако ће се џоју даџи џрилика да не лаже сасвим најразно. Пошџо је џај њеџов лисџиш иџак џознаџ сви ће џовероваџи да је он џисац, а ми ћемо биџи џошџеђени сумње. Наравно џо морају знаџи они у Паџриџаршиџи и Паџриџаршиџској шџамџариџи у Сремским Карловцима.“⁴⁹ Историчар Славенко Терзић о мемоарима *Кад су летеле камилавке* С. Пауновића каже да се не може са сигурношћу прихватити све што он пише, будући да доста упрошћено говори о односима у Патријаршиџи, као и да са резервом треба узети његова мишљења о појединим владикама СПЦ.⁵⁰ То потврђује и владика Сава Шумадијски у свом чланку „Нетачности у чланку С. Пауновића „Кад су летеле камилавке“, наводећи усмено сведочанство извесног Боре Вукотића, бившег *факџора* Манастирске штампарије у Сремским Карловцима и великог поштоваоца епископа Платона који говори о епископу Платону као аутору поменуте брошуре. Владика Сава наводи: „Причао ми је о владици Плаџону као врсном црквеном журналисџи и џисцу брошуре ‘Крвава џравославна лиџиџа у Беоџраду’.“⁵¹ У прилог тој тези иде и чињеница да је брошура писана црквеном терминологијом. Пауновић, нажалост, никада није одговорио на овај чланак епископа Саве, тако да је права позадина овог дела још увек нејасна. Владика Платон је био присутан на литиџи и то потврђује *Летџоџис Цељске џарохије*,⁵² као и биограф епископа Платона Љубомир Дурковић-Јакшић. Он наводи сведочанство, како сам каже, угледног проте београдског Ива Калуђеровића, који је посведочио да је био у близини епископа Платона и да је он чак контузован гуменом палицом. Поменути прота сведочи: „Био је у џој џужви и еџ. Плаџон. Видео сам да је џрави јунак.“⁵³

⁴⁹ С. Пауновић, *Кад су летеле камилавке*, 76–89.

⁵⁰ *Исџо*, 6.

⁵¹ С. Вуковић, епископ, „Нетачности у чланку С. Пауновића „Када су летеле камилавке“, *Православље*, (Београд), 1. март 1982. године, 3.

⁵² *Летџоџис Српске џравославне џарохије у Цељу*, Београд-Цеље, 2009/10, 86.

⁵³ Љ. Дурковић-Јакшић, *Плаџон Јовановић, еџиској Бањалучки*, 122.

Анатема

Конкордат је прошао у Скупштини — 167 посланика је гласало за, а 129 против. Упркос томе, Стојадиновић није ликовао. Изгреди код Саборне цркве у Београду и неразјашњена смрт патријарха Варнаве бацили су сенку на све у вези са конкордатом. Вероватно је зато на седници Клуба посланика ЈРЗ рекао следеће: „Нећу више да вас држим у неизвесности. Оно што у погледу конкордата мислим да не учиним то је да га одмах не износим пред Сенат ... Пошто је три епископа које треба прећи (Стојадиновић мисли на процес ратификације — прим. С. Ј.), временски то не може ићи тако брзо. И у томе времену које ми стоји на располагању, ја желим да учиним још један покушај са црквом да се споразумемо ... Конкордат је стигао на моме столу две године, може стигајти још који месец.“⁵⁴ Црква је, са друге стране, дала противодговор. Предсећајући да би конкордат могао бити усвојен у Скупштини, Свети архијерејски сабор је на седници од 13. јула 1937. године донео следеће мере: „По ипшану свештених лица посланика и сенатора који буду гласали за конкордат а) ставити под забрану свештенодејства б) наредити одручном црквеном суду да се проив такова свештеничкој лица поведе редован судски поступак. По ипшану свакој народној посланика и сенатора православне вере који буде гласао за конкордат: а) одмах лишити свих права и частии у нашој цркви и б) да се изда наређење одручном свештениству да ни једно свештено лице, под ма којим изговором и ради ма кој црквеној, обредној или приватној посла не може улазити у дом доичној посланика или сенатора без нарочите писмене дозволе или блајослова надлежној архијереја.“ Затим, издата је одлука да у случају изгласавања конкордата све цркве и манастири истакну црну заставу у току од петнаест дана. Такође се препоручује да не само свештенство избегава додир са оптуженим лицима, већ и верници, као и да се ове одлуке читају по црквама после Литургије.⁵⁵ Одлуке Цркве су спровођене по наведеном документу.

Убрзо су Црквеном суду Епархије београдско-карловачке предате пријужбе против председника Владе, председника Скупштине Стевана Тирпића и још шест посланика са територије поменуте епархије. И у осталим епархијама ова одлука је доследно спровођена. У извештају Епархије шабачке читамо следеће: „На основу акта Св. Арх. Синода према упућивима за примену санкција према сенаторима и народним посланицима, православне вероисповести који буду гласали за конкордат ... да одмах буду лишени свих права и частии у нашој цркви ... Решавамо да се 1) Тихомир Васић, народни посланик из Љубовије, 2) Радисав Вучевић, народни посланик из Брезовице — Уб, 3) Александар Дачић, народни посланик из Прња-

⁵⁴ АЈ, 37/2–132, Говор Милана Стојадиновића на седници Клуба посланика ЈРЗ, 23. 8. 1937. године.

⁵⁵ АСАС, Кутија 1/155, Одлука Светог архијерејског сабора од 13. јула 1937. године.

вора, 4) Живојин Димитријевић народни њосланик из Козјака, 5) Сџојан Јанковић народни њосланик из Сџаза — Ваљево, 6) Урош Недељковић, народни њосланик из Крујња — њреда суду еџархије шабачко-ваљевске с џим да се именованима ускраћују све црквене њочасџи. И сџовремено одређујемо да свешџеник не може ићи у кућу најред именованима.“⁵⁶ Пошто је постојала могућност да ће искључени посланици затражити руске свештенике, митрополит Доситеј реагује: „Св. Арх. Синоду Руске заџраничне цркве скренуџи њажњу на моћућност да ће њод суд њредани њосланици џиражиџи од руских свешџеника да им врше црквене обреде и умолиџи да Св. Арх. Синод изволи њодручном свешџенсџиву издаџи сходна уџуџсџива да џим народним њосланицима не врше никакве обреде.“⁵⁷ Ове екскомуникације су по неким мишљењима имале за циљ стављање министара и посланика у правни процеп будући да им се изопштењем поништава заклетва без које није могуће вршити дужност нити акта власти, пошто Устав предвиђа заклетву као услов министарске дужности. Осим тога, аутоматски остају без учешћа приликом избора новог српског патријарха.⁵⁸

Црква се нарочито строго понела према свештеницима који су гласали за конкордат, па и према онима који су вршили агитацију за тај законски предлог. Јереј Марко Ружичић, парох лојанички и духовни пастир епархије Шабачке, гласао је у Скупштини за конкордат. Због тога је одмах стављен под духовни суд своје епархије, с тим да му се забрани свештенослужбено до коначне судске одлуке. У одлуци Црквеног суда ове епархије детаљно се описује за шта је све крив поменути свештеник: од кршења црквене дисциплине, канона, преко кршења ставки из Устава СПЦ. Због тога Духовни суд у саставу: председник суда, архијерејски намесник протојереј др Максим Савић и чланови: Блажа С. Кнежевић — јереј, Владимир Протић — јереј и деловођа — писар Милош Урошевић, пресуђује **да је јереј Марко Ружичић крив**. Ова пресуда донета је 28. 10. 1937. године.⁵⁹ Да је деловање свештенства праћено потврђује и писмо које је митрополит Доситеј упутио митрополиту Дабробосанском Петру Зимоњићу о питању свештеника Вељка Гргуревића из Зенице у којем се каже: „*Вељко Гргуревић џовори у корисџи конкордаџи и јавно џрди јерархију, заџио вам се обраћамо са молбом да изволиџе у својој надлежносџи исџиџиџи и џровериџи и у случају њоџреде џовести законски њосџуџак џроџив њоменуџој свешџеника*.“⁶⁰

⁵⁶ АСАС, Кутија 3/1211, Православни епископ Епархије шабачке — извештај од 27. августа 1937. године.

⁵⁷ АСАС, кутија 4, поверљиво 813/1347, Извештај од 24. септембра 1937. године.

⁵⁸ N. Žutić, „Vjerski liberalizam i jugoslavenstvo patrijarha Varnave i Konkordatska kriza 1930–1938.“, 75. За више о начину избор патријарха види: R. Radić, „Izbor patrijarha srpske pravoslavne crkve u 20. veku“, *Istorija 20. veka*, (Beograd) 1/2009, 17–36.

⁵⁹ АСАС, кутија 4, поверљиво 813/1423, Пресуда црквеног суда епархије Шабачке.

⁶⁰ АСАС, кутија 4, поверљиво 813/1349, Писмо митрополита Доситеја митрополиту Дабробосанском Петру Зимоњићу од 24. септембра 1937. године.

Са друге стране и држава је помно пратила прилике у земљи. Није могао проћи ниједан скуп а да Стојадиновић о томе није добијао извештај како је скуп одржан, да ли се неко бунио против конкордата, да ли је неко говорио против Владе итд. У телефонском извештају начелника Банске управе на Цетињу г. Драгише Вешовића читамо: „*Говор свештеника Костије Павићевића у манастиру Дребнику (Ждребаонику) код Даниловирага 28. августа 1937. године, рекао је да је патријарх жртвва садашње Владе. Позван је у средско начелство да потврди ову изјаву, саслушан је од средског начелника па ослобођен.*“⁶¹ Видећи да се борба захуктава, Влада је почела да износи лажи о водећим епископима у борби. Убрзо се у јавности појавио билтен на коме се на врло низак начин пише о митрополиту Доситеју. Између осталог каже се да је по рођењу ванбрачно мацарско дете под именом Карло Пишта, те да је и крштен у католичкој цркви и да је без православног крштења добио име Драгутин.⁶² За епископа Платона пише да је издајник и да шпијунира за Аустрију. Иако је Милан Стојадиновић одмах након Патријархове сахране отишао у обилазак приморских градова на Јадрану, извештаји о ситуацији у држави су редовно стизали. Преписка између њега и Корошеца је била нарочито активна, па се тако у извештајима од Велике Госпојине (28. август) 1937. године каже да свуда у земљи влада мир. Пошто је то дан вашара и народних зборова могућност да издију некакви нереди и демонстарције био је повећан. Зато је полиција пратила ситуацију у целој земљи. Извештаји говоре да се Воја Јањић налази у Каленићу на слави и да ће вероватно говорити, као и да ће владика Николај бити у околини Враћевшнице. Кризне тачке по извештају су: Аранђеловац — црквени вашар (ту се налази управник полиције из Загреба са појачаном безбедношћу), Младеновац — црквена слава (појачана жандармерија), Крагујевац — црквена слава (појачана жандармерија).⁶³ Г. Министар Стошовић саопштава: „*Његова породица (Стишовићева) данас слави славу. Браћу је колач секао сам. Доцније се понудио свештеник из Блага да дође и пресече колач, међутим извештен је да је колач већ пресечен. После тога исти свештеник одржао је пред црквом уз огромно учешће народа диван љубаван говор, рекавши између осталог да је велики трип говорити да народ више неће славити славу и кршћавати се по православном обичају ... Говор изванредан остварио одличан утисак.*“⁶⁴ Даље се у истом извештају каже: „*У Крагујевцу, Аранђеловцу и Младеновцу нико није говорио ... У Раковици у црквеној порти говорио је пред 1000 лица Па-*

⁶¹ АЈ, фонд 37/25–191, Телефонски извештај начелника Банске управе на Цетињу Г. Драгише Вешовића од 30. августа 1937. године.

⁶² АСАС, кутија 4 (поверљиво) 813/1436, Брошура: „Ко данас представља и води Српску Православну Цркву“.

⁶³ АЈ, фонд 37/25–182, Извештај за г. Председника Министарског Савета, Велика Госпојина 28. август 1937. године.

⁶⁴ Истио.

рениа ректор доословије у џенз. У њејовом јовору је била само једна џежа реченица: Њ. Св. Пајријарх није умро од Боја, Сојоне су му живоји узеле.“⁶⁵

Држава је на све начине покушавала да се буре око конкордата стиша, али све методе су само још више потпиривале борбу. Због отпора конкордату, свештеници су по целој земљи доживљавали понижења. У извештају Жичке епархије упућеном канцеларији Синода, налази се списак свештеника који су прогоњени: „У срезу којоаоничком свештјеник Велимир Славковић, сјарешина цркве у Брусу, уледан свештјеник, кажњен је од јолиције десетј дана зајвора. Тако истјо и Бојољуб Николић јарох влајковачки ... У срезу рачанском свештјеник својдрушки Радисав Пејоковић кажњен је деветј дана зајвора а свештјеници Миодрај и Милан Ђорђевић јројањају се и саслушавају, јароху јакаљском Гријорију Појовићу се јретји, а Момчило Јајодић јарох јвоздачки се јројони и јретји му се ... Намесник среза моравичкој свештјеник Свејтислав Појовић кажњен је са десетј дана зајвора ... Свештјеник Момчило Појовић из Јежевице више јујта је саслушаван и ојшужен за издају ... Власји цетјају јосмјине листје јајријарха Варнаве, скидају својеручно црне завесе са кућа и ојштинских судница.“⁶⁶

У извештају Тимочке епархије, напротив, стоји: „Часј нам је извесјији Св. Арх. Синод, да у јодручној нам ејархији, за све време ојкако је црква јовела борбу јројиву конкордата, нико од свештјенствја није био хайшен, у зајвору или новчано кажњен, мада је било неколико њих саслушавано и јретјено им да ће бији јри даљој борби и нејокоравану власјима.“⁶⁷ Шабачка епархија 16. септембра 1937. године обавештава Синод о прогонима у њиховом крају и доставља списак гоњених свештеника: „Александар Козлов, јарох Љубовијски, кажњен са 20 дана зајвора, Боривоје Ненадовић, јарох јрачанички 20 дана зајвора, Гвозден Јовановић, јарох селамачки са 40 дана зајвора, Вукашин Рисјивојевић, јарох сјевски са 500 динара, односно 10 дана зајвора, Радисав Миливојевић, јарох јорњо-добрички са 5 дана зајвора.“⁶⁸ Такође, и митрополит Доситеј шаље протест Коросецу поводом хапшења свештеника Милана Вучинића, пароха у Шегестину, због говора који је одржао на Велику Госпојину у Великим Брђанима 28. августа 1937. године. Митрополит улаже протест и тражи да се престане са малтретирањем свештеника.⁶⁹ Коросец одговара: „Поменуји свештјеник

⁶⁵ Истјо.

⁶⁶ АСАС, кутија 5/592, Званична акта 1937–1938, Прослеђен извештај Жичке епархије од 18. августа 1937. Канцеларији Светог архијерејског синода.

⁶⁷ АСАС, кутија 5, поверљиво 1721, Извештај тимочке епархије канцеларији Синода од 18. августа 1937.

⁶⁸ АСАС, кутија Општа (поверљиво) 836/1469, Извештај Шабачке епархије Св. синоду од 16. септембра 1937. године.

⁶⁹ АСАС, кутија 4 (поверљиво) 688/1329, Протест митрополита Доситеја упућен министру Коросецу поводом хапшења Милана Вучинића, свештеника у Шегестину.

је нанео краљевској влади, а исто тако и јавним власницима ширењу речима: *Крвава влада Милана Стојадиновића и Анђуна Корочеца и њихове крваве полиције, крвави министри и крвава њихова полиција, крвави влашеници Рима. Према овоме кажњавање свештеника је дошло као последица његовој недоушћеној чина, а истоујак полицијске власти као извршење њихове дужности.*⁷⁰ Ови подаци су јако значајни јер показују да се борба против конкордата није водила само у Београду, већ и у унутрашњости.

Помирење

Борба је трајала и са једне и са друге стране још неко време, али је постало јасно да ниједна страна не може победити. Морао се наћи компромис. Пред црквом је стајао императив избора новог патријарха, но то није могло бити учињено у оваквој атмосфери. Са друге стране, Стојадиновић је исто тако морао да реши ситуацију јер репресије нису дале плода, а и страна штампа је доста негативно представљала саму Владу у овој кризи, нарочито британска. Зато се приступило помирењу. Први корак учинио је кнез Павле позивајући епископа Шабачког Симеона у своју резиденцију на брду код Крања. Кнез је изразио жаљење због догађаја код Саборне цркве, али и задовољство због тога што Симеона види здравог. Потом је Владика детаљно описао догађаје у Крвавој литији. Кнез је затим поменуо питање ексхумације тела патријарха Варанаве да се види је ли отрован, на шта је Симеон рекао: *„То би био европски скандал. То би био ужас! Ја вас заклинјем ваше краљевско величанство, да ми друку не доушћите ни по коју цену... Учинићу све што буде до мене! — одговорио је кнез крајко, али прилично убедљиво.*⁷¹ По завршетку аудијенције која је трајала сат и по, кнез је поново изразио жаљење због претходних догађаја, те су се тако и растали. На тај начин учињен је први корак. Новине су објавиле вест о овом пријему без објављивања повода који је и без тога био јасан — да се поправи слика у јавности и непријатан и мучан утисак који је створен догађајима око Саборне цркве. Вероватно да је том приликом кнез ставио у задатак Милану Стојадиновићу да уради све неопходно да се односи са Српском Православном Црквом нормализују, јер није желео да круна изгуби цркву као свој важан ослонац. Стојадиновић је учинио све да би одобрвољио архијереје о чему сведочи и писмо упућено епископу Шабачком 31. јануара 1938. године, где се, између осталог, каже: *„Ових дана дознајем да је вама њешко њадало, да се нико од краљевске владе није ближе интересувао за вашу судбину. Моју вам рећи да ми је било крајње непријатно и да сам са великим жаљењем примио вест о*

⁷⁰АСАС, кутија 4 (поверљиво) 688/1330, Одговор министра Корочеца митрополиту Доситеју од 14. октобра 1937. године.

⁷¹ С. Пауновић, *Кад су лешеле камилавке*, 109.

тјоме да сѝе били љовређени. Надам се да ћу имаѝи ѝриликe једном и усмено са вама разговараѝи и ви ћеѝе се ѝада увериѝи о мојим ѝравим осећањима и о моме мишљењу о тјоме ѝиѝању.⁷² Још раније, тачније 10. новембра 1937. године, министар Корошец је упутио бановима распис да је конкордат који је изгласан у Скупштини, скинут са дневног реда.

Но, како је јавност била прилично скептична о том питању, јер се говорило да је то само одвлачење пажње да би се ствари смириле, Корошец је био приморан да на седници Финансијског одбора Народне скупштине 29. децембра 1937. године понови: „На доношење конкордата ми уоѝиѝе не мислимо. Моје је лично мишљење да се сѝари конкордати не може љоново донети и нико међу нама на тјо и не мисли. Конкордати је био сѝворио једно муѝино сѝање и он је уѝашен. Сѝојадиновић, Корошец и Сѝахо неће донети ни сѝари конкордати, ни кориѝовани, ни нови, ниѝи уоѝиѝе ма какав конкордати. То ће разумети сваки ко је иоле љолиѝиѝар.“⁷³ Међутим, подозрење са црквене стране је и даље било присутно, а то видимо у Одлуци светог архијерејског Синода од 21. јануара 1938. године где се каже: „Расѝисом досѝавиѝи ѝреосвећеним архијерејима да изразе своје мишљење да ли је законски ѝредлој конкордата заисѝа уѝашен-љовучен. Исѝовремено ѝриметиѝиѝи како се са више сѝрана чује да је овај законски ѝредлој о конкордату само ѝривремено скинуѝ са дневној реда и да ће краљевска влада чим се укажу љовољније ѝриликe оѝети сѝавиѝи на дневни ред овај законски ѝредлој ради озакоњења“⁷⁴ Стојадиновић је неповерљивим архијерејима одговорио 1. фебруара на следећи начин: „Овај и и овакав конкордати са Ваѝиѝаном неће више биѝи изношен ѝред народно ѝредсѝавниѝиѝво на озакоњење и да ће Краљевска влада ѝри сваком будућем сређивању својих односа са Ваѝиѝаном ѝри реѝулисању љолагаја римокатоличке цркве у Краљевини Јуѝославији у љуној мери ресѝекѝиваѝи и ѝримениѝи државним усѝавом начело о равнојравности свих законом ѝризнаѝиѝх вероисѝовести у нашој држави.“⁷⁵ Пошто је овим дефинитивно стављена тачка на конкордат, Црква је убрзо послала захтев председнику Владе 3. фебруара 1938. са две тачке: „Да се за немиле доѝађаје ѝред саборном црквом у Београду и друѝим месѝима казне они који су одљоворни ... Да се свим љовређеним и оѝиѝећеним свешѝеницима и верним синовима и кћерима српске ѝравославне цркве, који су збој своје ревности за своју веру и цркву неѝравично и невино насѝрадали да маѝеријална надокнада.“⁷⁶

Стојадиновић је пристао на све, па и на исплату одштете лицима која су пострадала у борби против конкордата. Спискови људи који су обеште-

⁷² М. Мишовић, *Зайѝамњена исѝорија*, 97.

⁷³ *Исѝо*, 102.

⁷⁴ АСАС, куѝија 5 (поверљиво) 12/17, Одлука Св. арх. синода од 21. јануара 1938. године.

⁷⁵ М. Мишовић, *Зайѝамњена исѝорија*, 103.

⁷⁶ АСАС, куѝија 5 (поверљиво) 12/23, Захтев Св. арх. синода упућен председнику Владе од 3. фебруара 1938. године.

ћени обимни су и чувају се у Архиву Југославије у фонду Министарства правде — Законодавно одељење, бр. Фонда 63, фасцикле 10 и 11. Навешће-мо изводе из спискова да би се јасно видело колико је заиста људи било оштећено и колико је борба била озбиљна. Важно је напоменути да се имена често понављају и на неким другим списковима. Наведени списак се углавном тиче лица из Младеновачког и Опленачког среза, као и Београда: „1) Милоје М. Кузмановић, земљорадник из села Јајњила (за њојинулој оца, за себе иражи надокнаду од 50 000 динара, и за маћеху инвалидску пензију); може се дајти 15 000. 2) Констјантин Л. Јешић колениор држ. Клас. Из Београда — За ирејирљену ишејтеу у радњи услед њејовој лишенја слободе и издржаној зајвора око ири месеца, иражи 80000 динара; може се дајти 6000. 3) Владимир Д. Јовановић, иисар иолицје у Панчеву. Збој ојиуишјања из служде и ирејирљене ишејте збој селигде из Панчева у Младеновац, иражи 12 000 динар; може се дајти 6000. 4) Блајоје Н. Михајловић, књиовезац из Младеновца, сада у Београду, Теразије 23 — збој лишенја слободе и издржаној зајвора од 27 дана, иражи 3000; може се дајти 2000. 5) Маринковић Ивко из Тојоле — Збој лишенја слободе, издржаној зајвора 25 дана, ирејирљене ишејтеу у радњи и моралне ишејте, иражи 2520; може се дајти 1000. 6) Ђурђевић Миленко земљ. Из Белосаваца, срез ојленачки — збој одлежаних 30 дана зајвора, моралне и мајтеријалне ишејте; иражи (нема иражње) — може се дајти 1200. 7) Бродар Фрањо, млинар из Тојоле — збој одлежаних осам дана зајвора; иражи 2000 — може се дајти 600. 8) Марковић Бојосав, ул. Таковска др. 40 Београд, збој одлежаних 15 дана зајвора, иражи 1500 — може се дајти 1000. 9) Лукић Вијомир, земљорадник из Божурње, срез ојленачки, збој одлежаних 11 дана зајвора, данубе и осјалих ирошкова, иражи 2100 — може се дајти 1000. иид.“⁷⁷ Међутим, нису само Срби били ти који су страдали у борби против конкордата. Међу многим молбама за одштету, постоји и једна извесног Мехмеда Бехића, муслимана из Сарајева, који се обраћа Министарству следећим речима: „У шоку конкордајске борбе и ја сам учесјовоа у демонстјацијама заједно са својом иравославном браћом. Као и сви осјали ишада сам и ја дио иројоњен, хайшен и осуђен. Молим Госјодина минисјира да ми издејсјувје да ми се додели мајтеријална одишејтеа у износу од 10000 динара, за ирејирљени сјрах и јудишјак иосла.“⁷⁸ Имамо и спискове људи који су отпуштени са посла и који траже одштету. Молбе овакве и сличне садржине слате су све до фебруара 1941. године. Ускоро је букнуо Други светски рат који је ово питање дефинитивно ставио ad acta.

⁷⁷ АЈ, фонд 63/10–3, Списак лица која су тражила од господина министра правде накнаду претрпљене штете у борби противу законског предлога о конкордату.

⁷⁸ АЈ, фонд 63/10–5, Молба Мехмеда Бесића за накнаду материјалне штете претрпљене у борби против конкордата, 29. 11. 1939. година.

Дакле, Стојадиновић је пристао практично на све што је СПЦ од њега тражила, захтевајући само да се укине анатема према посланицима који су гласали за конкордат. На једној од завршних седница Сабор је донео одлуку којом се укидају све санкције према посланицима који су одлучени од Цркве, чиме је завршен сукоб који је трајао нешто више од годину дана и довео земљу на ивицу грађанског рата. На завршној седници Светог архијерејског сабора 22. фебруара 1938. године Сабор се обратио декларацијом у којој је, између осталог, речено: „*Оно што није дочекао њен њрвојреситолник дочекала је Српска ѡправославна црква. Законски ѡредлој који је груој цркви давао ѡправа каквих Српска црква није добила није ѡситао закон ... Али усих у борби није само заслуја Св. Арх. Сабора. Победи ѡправе мнојо је дојринела и ѡмоћ српској ѡправославној свешћенству и монашћу и јака ѡрврженост блаточестивоја народа свешћосавској цркви.*“⁷⁹ Овим измирењем отворен је пут за даље продубљивање односа, Црква је могла да приступи избору новог патријарха, што је убрзо и учињено, Стојадиновић и кнез Павле су могли да одахну, а преко потребан унутрашњи мир је остварен. Сви су били задовољни осим једне стране — католичког свештенства и Ватикана. Први је реаговао папа Пије XI који је приликом свечане предаје кардиналских знакова 15. децембра 1937. рекао следеће: „*Доћи ће дан — а волео бих да то не морам казати, али сам дубоко уверен — доћи ће дан када неће бити мален број душа, које ће зажалићи што нису широкојрудо, великодушно и активно ѡримиле тако велико добро као што је оно, које је заситијник Исуса Христја нудио њиховој земљи и то не само ради црквене, верске слоје нације, већ и ради њене социјалне и ѡполитичке слоје, ма да одлучно одбијам да ѡполитика буде наша ствар, наш ѡсао.*“⁸⁰ Ватикан се званично жалио на одлуку Владе 15. фебруара када је све званично већ било готово упутивши један Aide-Memoire, односно званичан и формалан протест. Осим тога Ватикан је опозвао југословенског нунција Пелегринија и папа га је именовао за кардинала.⁸¹ Након тога у Хрватској су почели су протести.⁸² Католичка црква у Краљевини се огласила маја 1938. године декларацијом у којој је анализирана ситуација око конкордата, те су католички епископат и бискупска конференција оштро критиковали Стојадиновићеву владу која је прихватила захтев Српске Православне Цркве да се конкордат угаси. Тешко је рећи да ли су цела ситуација око овог акта и став Српске Цркве имали одлучујућу улогу у отварању хрватског питања, али га је, а то је сигурно, убрзао и створио осећај реваншизма. Виши клир све

⁷⁹ „Декларација Св. арх. сабора поводом Конкордата“, *Нови Исјочник*, Сарајево, март 1938. године, 76–78.

⁸⁰ Сима Симић, *Ватикан ѡројив Јуославије*, 22.

⁸¹ Радмила Радић, *Живот у временима*, 186.

⁸² АЈ, Фонд 37/9- 35, Извештај Управе полиције у Загребу од 19. марта 1937. године.

више иступа против Југославије, док су се клеро-ушашке снаге прегрупирале и почеле да наилазе на све већу подршку.

Закључак

Конкордат је уздрмао све слојеве друштва у држави. Режим је самоуверено ушао у битку за њега, па чак и онда када се видела велика одлучност СПЦ да се бори против. Власт је потценила могућности и спремност на борбу СПЦ, што ће се показати као кобна грешка. Црква је показивала пасивност на почетку самог конкордатског питања, делимично због вере у краља Александра, за чијег живота је и рађен нацрт пројекта, а делимично због вере у политичаре који су после Краљеве смрти радили на конкордату. Када се касније упознала и извршила анализу склопљеног споразума, стала је непоколебиво и снажно против њега, што је изненадило и саму власт.

Немогуће је отети се утиску да на многа питања још увек није дат потпун одговор. Надамо се да ће време које је пред нама барем нека од њих разрешити.

Што се тиче држања Цркве током овог периода можемо рећи неколико ствари. Најпре, уочљиво је да је она о питању конкордата била јединствена, иако се Стојадиновић трудио да нађе неку пукотину којом би то јединство разбио. Чињеница је да нису сви епископи имали исти став о конкордатском питању. Тако су, рецимо, епископ Платон Бањалучки или владика Николај Велимировић били непомирљиви противници овог законског предлога и били су за његово уклањање. Са друге стране, митрополит Гаврило Дожић, Јосиф Цвијовић и епископ Иринеј Ћирић сматрали су да би конкордат могао да се усвоји уз неке измене. Но, упркос различитим ставовима, јединство о питању усвајања овог и оваквог конкордата било је непољуљано кроз цео период борбе. Са друге стране, Црква је загазила дубоко у прљаву политичку борбу у којој се тешко остаје чист. Постојали су међу свештенством наводи да ће се потписивањем конкордата укинути крсна слава, да ће се насилно покрстити сви православци, да ће се у цркву увести оргуље и клупе итд. Чињеница је да је конкордат давао неке веће повластице Римокатоличкој цркви, али није тачно да сам уговор садржи претходне наводе. Ово су протурале одређене личности ради анимације народа који је, слободно можемо рећи, у почетку деловао незаинтересован и необавештен о овом питању. Уз то, Црква је дозволила да буде искоришћена од стране опозиције као покушај да се Милан Стојадиновић скине са власти. Опозиционе снаге које су је подржавале у борби чиниле су то из чисто својих интереса (добар део њих није чак ни знао шта пише у конкордату), нарочито комунисти и социјалдемократе који су по убеђењу, углавном, атеисти. Држава је са своје стране чинила све да овај предлог

прође. Хапшени су противници, а проблематични догађаји су заташкавани. Државници који су гласали за конкордат били су само традиционално православни, те нису разумели борбу СПЦ. Милан Стојадиновић на више места истиче да је потомак Мелентија Павловића и да је изразито црквен. Са друге стране, у својим *Мемоарима* пише да је за грофа Ђана (италијанског министра спољних послова) направио велики банкет ни мање ни више него на Велики Петак!⁸³

Извори

Архив Светог Архијерејског Синода (АСАС)

Општа кутија Конкордата: Литература, чланци, распре 1937.
I фасцикла конкордата: Званична акта до краја 1936.
II фасцикла конкордата: Званична акта из 1937 год (I део)
III фасцикла конкордата: Званична акта из 1937 год (II део)
IV фасцикла конкордата: Званична акта из 1937 год (III део)
V фасцикла конкордата: Званична акта из 1937–1938.

Архив Југославије (АЈ)

Фонд Милана Стојадиновића, бр. Фонда 37, фасцикле: 2, 9, 23, 25, 44, 49
Фонд Министарства правде — Законодавно одељење, бр. Фонда 63, фасцикле: 10, 11, 39
Фонд Народне скупштине Краљевине Југославије, бр. Фонда 72, фасцикла: 54
Фонд Станислава Кракова, бр. Фонда 102, фасцикла: 7
Фонд Ђуре Поповића, бр. Фонда 305, фасцикла: 23

Штампани извори

Г. Дожић, *Мемоари њајријарха српској Гаврила*, Париз, 1974.
Декларација „О верској слободи“ — *Dignitatis Humanae, Документи II Ватиканској концила*, Загреб, 2008.
Декларација Св. арх. сабора поводом Конкордата, *Нови Источник*, (Сарајево), март 1938, 76–78.
Лейтоиис српске православне њарохије у Цељу, Београд-Цеље, 2009/10.
М. Стојадиновић, *Ни рај ни њакѝ*, Буенос Ајрес, 1963.
Р. Поповић, *Извори за црквену историју*, Београд, 2006.
С. Пауновић, *Кад су лешеле камилавке*, Чачак, 2006.
Устави Српске Православне Цркве, Београд, 1932.

Литература

Б. Надовеза, „Аграрна политика Милана Стојадиновића“, *Историја 20. века* 2/2004, (Београд), 155–162.
Б. Симић, *Пројекат Милана Стојадиновића*, Београд, 2007.
В. Tierney, *The Crisis of Church and State 1050–1300*, New York, 1964.

⁸³ Милан Стојадиновић, *Ни рај ни њакѝ*, 419.

- В. Ђ. Мишина, *Варнава — њаѡријарх Срѡски*, Београд, 2009.
- V. Novak, *Magnum Crimen — Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb/Beograd, 1948/1986. (reprint, 2011).
- В. Пузовић, „Патријарх српски Варнава“, *Гласник Срѡске ѡправославне ѡѡријаришије*, (Београд), новембар 2004, бр 11.
- Д. Аврамовић, *Шумадија у одбрану својих ѡрава*, Аранђеловац, 2007.
- D. Novaković, „Versko zakonodavstvo Kraljevine Jugoslavije“, *Zbornik Pravnog fakulteta sveučilišta u Rijeci*, Vol. 33, No. 2, (Rijeka) 2012, 939–965.
- D. Berković, „**Crkva i Biblija u kontekstu korelativnih odnosa vlasti i autoriteta**“, *Kairos: Evandjeoski teološki časopis*, (Zagreb) 2007, 91–114.
- Д. Перић, *Законодавство СЦЦ од стварања Јуѡславије до новѡг времена*, Торонто, 1995.
- Епископ П. Јовановић, *Примедбе и ѡриѡвори на ѡројекатѡ конкордатѡа између наше државе и Ваѡикана ѡарафираноѡ 25. VII 1935*, Сремски Карловци, 1936.
- Епископ П. Јовановић, *И ѡѡѡ о Конкордатѡу — ѡправославно ѡледишиѡе на ѡво ѡиѡиѡе*, Сремски Карловци, 1937.
- Ж. Туѡић, „Дипломатија Ватикана“, <http://pravoslavlje.spc.rs/broj/909/tekst/kroz-hriscanski-svet/print>, прегледано 5. 8. 2014. године
- И. Бечић, „Финансијска политика Милана Стојадиновића“, *Истѡрија 20. века 3/2011*, (Београд), 125–142.
- I. S. Robinson, *Authority and Resistance in the Investiture Contest: Polemical Literature of the Late Eleventh Century*, London, 1978.
- И. Риѡар, „Конкордат“, *Гласник срѡске ѡправославне ѡѡријаришије*, (Београд), 1 и 2, 1937.
- Ј. Б. Хоптнер, *Јуѡславија у кризи*, Београд, 1964.
- J. Plichtová, M. Petrjánašová, „Freedom of religion, institution of conscientious objection and political practice in post-communist Slovakia.“ *Human Affairs*, 18 (1), June 2008, 37–51.
- Ј. Стефановић, *Однос између цркве и државе*, Загреб, 1953.
- Concordat, <http://www.newadvent.org/cathen/04196a.htm>, прегледано 2. 8. 2014. године
- Љ. Димић, *Римокаѡѡлички клерикализам у Краљевини Јуѡславији 1918–194: ѡриѡзи за истѡрију*, Београд, 1992.
- Љ. Дурковић-Јакшић, *Плаѡѡн Јовановић — ѡѡској Бањалучки*, Еѡворт, 1978.
- M. Glazir и M. Helvig (ur.), *Suvremena katolička enciklopedija*, Split, 1998.
- М. Илић, *Пред конкордатѡм, ѡвоѡом законскоѡ ѡредѡѡа уѡуђеноѡ Народној скуѡишиѡни*, Београд, 1937.
- М. Лановић, „Конкордат са Ватиканом“, *Весник СЦЦ XXXVIII*, (Београд) 1922.
- М. Мишовић, *Зайѡмњена истѡрија (Тајна ѡѡѡаменѡѡа краља Александра и смртѡ ѡѡријарха Варнаве)*, Београд, 1994.
- М. Цемовић, *Конкордатѡ између Свеѡѡе Стѡлице и Краљевине Јуѡславије*, Београд, 1937.
- N. Źutić, „Vjerski liberalizam i jugoslavnestvo patrijarha Varnave i Konkordatska kriza 1930–1938“, *Istorija 20. века 2/2012*, (Beograd), 63–82.
- О. М. Пинтар, „Још једном о конкордатској кризи“, *Токови истѡрије 1–2/2006*, (Београд), 157–171.
- П. Пузовић, „Последњи дани патријарха Варнаве“, *Боѡсловље св. 2*, (Београд), 2012, 241–255.
- Р. Поповић, *Појмовник црквене истѡрије*, Београд, 2000.
- R. Radić, „Izbor patrijarha srpske pravoslavne crkve u 20. veku“, *Istorija 20. века, 1/2009*, (Beograd), 17–36.
- С. Вуковић, епископ, „Нетачности у чланку С. Пауновића „Када су летеле камилавке“, *Православље*, (Београд), 1 март 1982. године.

- С. Јаковљевић, „Конкордатска криза у Жичкој епархији 1937. године“, *Зборник радова Народної музеја у Чачку* ХЛІ, (Чачак) 2011, 137–151.
- С. Јаковљевић, „Појам и порекло конкордата на Западу“, *Српска тјеологија данас 2012: Зборник радова тјрећеї годишњеї симјосиона одржаної на Православном доїословском факултјетју 25–26. маја 2012.* (приредио Богољуб Шијаковић), Београд, 2013, 31–41.
- С. Симић, *Ватјикан йроїтив Јуїославије*, Београд, 1990.
- С. Троицки, „Неуспела заштита конкордата“, *Гласник Српске йравославне йатјријаршије*, (Београд) 1937, 3 и 4.
- С. Троицки, „Чему нас уче послератни конкордати“, *Хршићанско дело*, (Скопље) април 1936.
- Н. Шћећар, „Одвојеност цркве і државе“, *Prilozi izučavanju politike i religije*, (Zagreb) 2011, 26–40.
- Ц. Линч, *Истјорија средњовековне цркве*, Београд, 1999.
- <http://angusyoung111.wordpress.com/2011/08/10/konkordat-razdora-i-slutnji/>, прегледано 30. 6. 2014. године.
- <http://www.blic.rs/Vesti/Politika/261931/Crna-Gora-potpisala-konkordat-sa-Vatikanom>, прегледано 1. 8. 2014. године.

Штампа

- „Експозе Милана Стојадиновића у скупштини од 8. јула 1937 године“, *Самоујрава*, (Београд) 1937.
- „Италијанска штампа о изјави г. др Милана Стојадиновића поводом закључивања трговинског споразума“, *Полиїиика*, (Београд), 3. октобар 1936.
- „Isklјučena poslanca iz JRZ kluba“, *Delavska politika*, (Maribor) 21 јулија 1937.
- „Са 12 против 9 гласова конкордат је дефинитивно изгласан у скупштинском одбору“, *Полиїиика*, (Београд) 16. јул 1937.
- „Скупштински одбор за конкордат започео је синоћ дискусију о конкордату“, *Полиїиика*, (Београд), 14. јул 1937.
- Службене новине Краљевине Јуїославије*, бр. 200, 3. септембар 1931.
- „У скупштинском одбору конкордат је изгласан са 11 према 10 гласова“, *Полиїиика*, (Београд) 15. јул 1937.
- „Фама око случаја епископа Симеона Станковића“, *Време*, (Београд), 23. јули, 1937.

Summary: The government of Milan Stojadinovic in 1937 was trying to impose the adoption of the draft Law on the Concordat in the Assembly. It seems that this agreement favors the Roman Catholic Church in Yugoslavia, which causes a severe reaction of Serbian Orthodox Church. The intention of this work is, therefore, to take another look at the well-known problem on concordat crisis. For the first time, in a new perception, was used material from the Archives of the Holy Synod of the Serbian Orthodox Church. Although many historians were trying to unveil all mysterious places about concordat, in fact, that never happened. However, this structure, serves to conclude clearer mosaic about concordat crisis, in particular the participation of SOC (Serbian Orthodox Church) in it. Also, special attention is paid to the text of the concordat as the root of the whole problem.

Keywords: Concordat Act, the SPC of 1929, the Serbian Orthodox church, the state, the Holy Synod, Patriarch Barnabas, Milan Stojadinovic